

***Fuxidos, entobados, desertores e
contrabandistas.***
**Aproximación á problemática
das orixes da resistencia
antifranquista en Ourense¹**

Julio Prada Rodríguez
Universidade de Vigo

Abstract:

In this article an approach to the problematic one of the origins of the antifrancoist resistance in Ourense is made. In the first place, the different strategies from the republican sectors are analyzed to escape repression. Next, the provincial map studies of fled and fugitive and the problematic one of the clandestine networks of passage of borders is examined.

Key words:

Fled, deserters, border, contraband, Portugal, antifrancoist resistance, guerrilla warfare, PVDE, Ourense.

Resumen:

En este artículo se realiza una aproximación a la problemática de los orígenes de la resistencia antifranquista en Ourense. En primer lugar, se analizan las distintas estrategias de los sectores republicanos para escapar de la represión franquista. A continuación, se estudia el mapa de la distribución provincial de huidos y prófugos y se examina la problemática de las redes clandestinas de paso de fronteras.

Palabras Clave:

Huidos, desertores, frontera, contrabando, Portugal, resistencia antifranquista, guerrilla, PVDE, Ourense.

¹ Este artigo realizouse no marco do Proxecto de Investigación *Sociedade, Ideoloxía y Poder Político en la Galicia contemporánea*, Ministerio de Ciencia y Tecnología (2003-2006), Ref. BHA2003-07243 do que é director o profesor Jesús de Juana.

1. Os primeiros fuxidos e entobados

Declarado o estado de guerra, sometidos os pequenos núcleos de resistencia que atopa a sublevación e asegurado o control militar de toda a provincia de Ourense, a primeira reacción dos sectores republicanos máis comprometidos é a de fuxir ós montes próximos ás súas aldeas de residencia ou, no caso dos habitantes das comarcas raianas con Portugal, cruzar a fronteira. Nalgúns casos, estes homes forman grupos moi nutridos compostos por veciños de parroquias e concellos limítrofes que se manteñen preto dos seus domicilios mentres agardan que unha rápida vitoria do Goberno permita a liquidación ou o desarmamento das milicias dereitistas e das forzas da Garda Civil que controlan os principais núcleos de poboación². Na zona nororiental da provincia non faltan os que, xa nos primeiros días, pretenden chegar a Asturias para sumarse ós republicanos que combaten contra os sublevados no Principado. En realidade esta será unha constante ata principios do outono, cando aínda eran moitos os que cruzaban as liñas franquistas convencidos por fin do fracaso da resistencia en Galicia e da imposibilidade de derrotar axiña ós rebeldes. Son eses esquerdistas a que aluden as fontes militares, os cales «viendo el Movimiento perdido en esta provincia (...) se dieron a la fuga, internándose en los montes de las provincias de Lugo, León y Orense en donde permanecieron con otras partidas como dos meses en espera de la terminación de la guerra en sentido favorable a sus ideales; como quiera que esta se prolongaba, la casi totalidad de estas partidas pasaron a zona roja (Asturias)»³.

Foron, sobre todo, os esquerdistas de Valdeorras os que optaron maioritariamente por esta opción en correspondencia coa resistencia ofrecida e coa proximidade das liñas republicanas a través dos montes e serras leonesas e asturianas. Así, cando a columna formada por gardas civís e milicianos que sae de A Rúa o día 21 para desarticular a resistencia organizada neste partido, os montes échense de homes que se manteñen á expectativa durante os primeiros días: segundo o militante comunista Isidro López, durante o mes de agosto, o seu número roldaría os dous mil e tamén asegura que detiveron a moitos familiares dos elementos máis activos, ós que ameazaron de morte no caso de que se levase a cabo algún acto de resistencia. A ruptura das vías de comunicación cos enlaces, as devanditas ameazas e a carencia de armas fixeron que, segundo aquel, os fuxidos optasen por partir cara outras zonas⁴.

Con independencia da cifra, evidentemente esaxerada, o certo é que a actitude destes homes foi moi diversa. Os veciños da Rúa, por exemplo, non puideron achegarse ós seus domicilios porque as partidas falanxistas non deixaron de patrullar polas rúas da vila e a inmediata de Petín dende o día 22 de xullo. Pola contra, un bo número dos escapados de Vilamartín volveron ás súas casas entre a noite do 21 e o día 25 tras constatar que as columnas se retiraran e apenas quedaran efectivos armados. Mais nesta última data, a Garda Civil e os milicianos regresaron e capturaron ós esquerdistas máis

² Sen ir máis lonxe, a prensa recoñecía unha semana despois de declarado o estado de guerra a existencia de varias partidas próximas á capital ourensá, a maioría concentradas nos montes que caían sobre o Miño. Citaba, en particular, unha «compuesta por cerca de doscientos individuos que operaba por tierras de Amoeiro, corriéndose luego hacia La Peroja, pasando el Miño e internándose en tierras de San Miguel do Campo [Nogueira de Ramuín], ya muy mermada» (*La Región*, 28-VII-1936, p. 1).

³ Vid., por exemplo, Archivo General Militar de Ourense (AGMO), causa 253/1943; citamos pola ubicación orixinaria desta documentación, actualmente depositada no Arquivo do Tribunal Territorial Militar IV.

⁴ Testemuño de Isidro López, en ÁLVAREZ, S., *Memorias I. Recuerdos de infancia y de juventud (1920-1936)*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1985, p. 203.

coñecidos que non conseguiran fuxir. As serras dos arredores foron o seu refuxio durante o tempo que se mantiveron á expectativa formando pequenos grupos nos que se integraron veciños das comarcas limítrofes.

Aínda que sempre procuraron eludir o enfrontamento coas forzas que periodicamente daban batidas na súa procura, non faltan exemplos de ataques contra grupos rebeldes. Sen ir máis lonxe, poucos días despois de declarado o estado de guerra, un nutrido grupo formado por veciños de Rubiá, Vilamartín e a localidade leonesa de Arnado de la Montaña causaron varias baixas a unha patrulla rebelde nun ataque perpetrado en terras lucenses⁵. As máis das veces, sen embargo, non tiveron máis opción que fuxir diante do acoso dos rebeldes. Por exemplo, o grupo de valdeorreses comandados polo dirixente comunista Manuel Blanco Pascual que saíran cara Ponferrada cando caeu O Barco, desmembrouse xa o día 22 de xullo; parte deles xuntáronse nos arredores de Pardollán (Rubiá) con fuxidos procedentes das comarcas de La Cabrera, Fabero e Villablino, pero foron sorprendidos cara o 4 de agosto por un forte continxente de gardas civís e falanxistas que deron morte a tres homes mentres o resto fuxía. O ardor antifascista doutra parte importante destes homes fixo que decidiran partir cara terras asturianas para continuar a loita contra os sublevados coa perspectiva de ingresar nalgunha das unidades que se estaban a crear no Principado. A necesidade de afrontar unha longa travesía para a que carecían de medios de subsistencia fixo que diversos grupos levasen a cabo algunhas requisas en diversas aldeas ourensás, lucenses e leonesas, como fixeron varios veciños de Córghomo (Vilamartín de Valdeorras) que seguían a Lucas Blanco Baranga. Non moi diferentes foron as peripecias do numeroso grupo formado por arredor de 38 homes e unha muller orixinarios de Vilamartín, A Rúa e Rubiá que acompañaban ó dirixente comunista Domingo Mateo Dobao, presidente do Sindicato de Oficios Varios de Arcos, afecto á CGTU: despois de permaneceren algún tempo polos montes conseguiron chegar a Asturias, aínda que con posterioridade varios dos seus integrantes acabarían dispersándose⁶. O mesmo pasou cunha das partidas máis numerosas destes primeiros intres, que se moveu polos arredores de Cereixido, xa en terras luguesas⁷.

Outros, pola contra, principiaron a súa travesía en solitario para xuntarse despois cos que se mantiñan á expectativa nos montes. Foi o caso de José Fernández Arias, secretario da Sociedade de Traballadores da Terra de Vilamartín: segundo declaraba na información incoada para depurar as súas responsabilidades, fuxiu o día 24 de xullo cara San Vicente de Leira, onde contactou con outros fuxidos cos que permaneceu entre esta aldea e Robledo (León) durante uns catro días á espera dos acontecementos. Cando estiveron certos de que toda a provincia estaba dominada polos sublevados decidiron marchar cara Asturias atravesando os montes ata chegar a Cangas de Tineo sobre o día 29 de xullo; daquela esta localidade aínda estaba en poder dos republicanos⁸.

Algúns dos que conseguiron culminar a viaxe atopáronse coa desagradable sorpresa de que a escaseza de armas non era privativa das súas comarcas de orixe. Segundo o testemuño dun destes homes, o popular «Lito», o comité de guerra de Tineo aconselloulle que mentres non se recibía un cargamento procedente de México regresase a terras

⁵ Vid. AGMO, causa 369/1936.

⁶ Cfr. AGMO, causa 29/1938, fol. 4a.

⁷ Vid. AGMO, causa 331/1937, fol. 218.

⁸ Vid. AGMO, causa 336/1937, peza separada nº 1; en esp. fols. 2-6.

valdeorresas, xuntase ós antifascistas que puidese e, pasado ese prazo, volveuse a Asturias. Dos arredor de 60 fuxidos destas comarcas que se xuntaron no «Prado de Abedul», algo máis de dous terzos optaron por continuaren a loita contra os sublevados; a maioría integraríase no batallón *Galicia*⁹.

Pero son moitos máis os que permanecen nos montes próximos ós seus lugares de residencia en toda a provincia, o que non lles libra do acoso das forzas da orde e os milicianos armados polos insurrectos. Primeiro os que se atopan máis próximos ós núcleos habitados e días despois, cando chegan reforzos de diferentes puntos da provincia, os máis afastados. Como consecuencia destas operacións, o que nas primeiras 72 ou 96 horas eran concentracións bastante compactas desfaranse paseniñamente. Así acontece en diferentes comarcas: en O Ribeiro cos grupos que permanecían nas zonas montuosas próximas a Ribadavia; en Verín e A Gudiña cos que se mantiñan á expectativa nas montañas limítrofes con Portugal¹⁰; en Valdeorras e Trives cos que se movían na raia fronteiriza coas provincias de Lugo e León sen emprender camiño cara o Principado; en Ourense cos que permanecían no Montealegre, nos montes de Toén e Barbadás, etc.

Os partes oficiais dos responsables das forzas de orde público encargadas das razzias e a prensa afin ós sublevados aluden á incautación de abondosas cantidades de dinamita e armas e diferentes puntos; asemade, poñen en evidencia a estratexia de «terra queimada» levada a cabo polas columnas cando aluden á destrución das vivendas dos dirixentes esquerdistas en represalia polas accións de sabotaxe nas vías de comunicacións ordenadas dende o Goberno Civil e, sobre todo, para intimidar ós considerados como non afectos e ós esquerdistas fuxidos¹¹.

Cando xa está claro que a desexada vitoria non é cousa de días e comezan a aparecer numerosos cadáveres nas gabias das estradas, imponse por riba de calquera outra consideración a supervivencia individual. As actitudes adoptadas por estes primeiros fuxidos son, como avanzamos, moi variadas. Algúns optan por regresar ás súas aldeas matinando que a escasa transcendencia das súas accións e o feito de seren simples afiliados ou simpatizantes das organizacións que apoiaban á Fronte Popular lles libre da represión. Hainos que volven directamente ou por mediación dalgún párroco ou xerarca local de Falanxe, pois confían nas súas promesas de que nada debían temer os que se entregasen sen teren cometido delitos de sangue e fixesen profesión de fe na causa dos

⁹ Testemuño de 'Lito' cit. en GURRIARÁN, R., *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1999, p. 122.

¹⁰ Especialmente sangrentas resultaron as operacións de limpeza levadas a cabo nesta zona a partir do 29 de xullo: nesta data caían un mínimo de tres homes nas proximidades de Vilavella (A Mezquita), o 10 de agosto eran abatidos outros tres nas proximidades de Medeiros (Monterrei), o 20 finaban oito máis na batida realizada en diversas localidades de A Gudiña e Castrelo do Val, o 22 morrían outras catro persoas en Riós, etc.

¹¹ Así, nas operacións do día 20 de agosto na zona de Laza e A Gudiña foron destruídos «(...) los alojamientos y viviendas de los dirigentes como castigo por los actos de sabotaje cometidos en las vías de comunicación y en especial en las telegráficas»; seis días máis tarde, nunha razzia nocturna polos arredores de Verín, as columnas arrasaron «(...) varias casas de los elementos dirigentes marxistas escapados, y quemandole (sic) todos los enseres como ejemplo y castigo para los demás vecinos»; o día 2 de setembro fixeron o propio coas vivendas de varios republicanos que fuxiran ou continuaban a resistencia con accións illadas. *España Nueva* eloxiaba a actuación das forzas de orde pública e sinalaba que «Estos reconocimientos son muy prácticos, pues si bien esta comarca se encuentra casi limpia de elementos extremistas, por encontrarse unos detenidos, otros veraneando en Portugal y otros en ignorado paradero, quedan algunos izquierdistas que tenían su radio de acción entre los trabajadores de las obras en construcción del ferrocarril Orense-Zamora, cuyo cuartel general era La Gudiña» (*España Nueva. Todo por la patria y nada contra la Nación*, 28-VIII-1936, p. 3).

sublevados. Destes unha parte acoden ó chamamento a filas da súa quinta ou ingresan, máis ou menos «voluntarios», no Exército ou nalgunha milicia para teren máis posibilidades de escapar da persecución desatada; non faltarán os que aproveiten a primeira ocasión para desertar á zona republicana e integrarse nalgunha das unidades que combaten contra os franquistas. Os máis permanecen nos seus domicilios e tratan de pasaren desapercibidos. Outros prefiren manterse cun pé no lar e con outro no monte, e non é infrecuente contemplalos mentres traballan nas fincas polo día e refuxiados pola noite nalgún recuncho próximo onde non os atopen as «brigadas do amencer». Segundo conta un destes fuxidos itinerantes:

«No monte a maior parte do día pasabámola escondidos cada quen polo seu lado, ou recorriamos os bosques cambiando de lugar para que non nos descubrisen. Por veces cazabamos algo se as patrullas non andaban cerca para oír os disparos; outras veces as mulleres ou algún compañeiro traíannos de comer se acaso tiñamos que estar escondidos varios días. Pero o máis natural era que algunha noite baixáramos á casa e alí estábamos como se nada ata que nos enterabamos que se ía facer ou rexistro ou algo así»¹².

Certamente os lugares por onde se movían non corrían de boca en boca polas aldeas, pero si eran cofecidos por numerosos veciños que tamén estaban ó corrente das súas frecuentes visitas. A actitude daqueles cara estes pareceu depender do feito de que representasen ou non un perigo para a súa propia seguridade. Podemos atopar, sen embargo, dende situacións de estreita colaboración, sen importar os riscos, a exemplos de delacións voluntarias sen ter sido requiridas con anterioridade, pasando por casos nos que só se informaba cando o fuxido xa desaparecera polo medo a que fose visto nas proximidades do domicilio do delator e comprometese así á súa familia diante dunha eventual denuncia doutro veciño.

Sen dúbida o feito de que a maioría destes homes fuxisen só para poñer a salvo as súas vidas mentres se decidía a sorte da guerra e non realizasen actividades de resistencia armada foi determinante para esta actitude. Pero tamén incide nesta dirección o modelo de control da retagarda polo que optan os sublevados: resulta inasumible dende calquera óptica aceptar os custos dunha represión baseada na eliminación física de todos os que non se sumaran con probado entusiasmo e lealdade á sublevación; era suficiente con asasinar ós máis destacados para paralizar calquera tentativa de oposición e lograr o apoio dos indiferentes. Os mais non eran dirixentes destacados capaces de mobilizar ás masas ou de organizar ós dispersos grupos de fuxidos, polo que situacións como as que describía un destes homes ó se presentar diante das autoridades en setembro de 1941 non eran extraordinarias:

«Asimismo manifiesta a preguntas de los instructores, que (...) hasta el día 28 de agosto estuvo en su casa trabajando sin que nadie le molestase para nada y tranquilo porque no tenía delito alguno, pero aquel día vio a varios individuos vestidos de falangistas que mataron a unos cuantos cerca del pueblo, y el deponente si bien no había cometido nada punible, por el hecho de que había pertenecido a la Casa del

¹² Entrevista con P.G.M., natural de Seixalbo (Ourense), realizada en decembro de 1989; as iniciais non se corresponden coas verdadeiras por expreso desexo do entrevistado. Fuxiu xunto con outros veciños da localidade nos últimos días de xullo de 1936 ós montes dos arredores, onde permaneceu agachado preto de dous meses para regresar posteriormente e ser detido e xulgado por un tribunal militar.

Pueblo, cogió miedo y fue cuando se escondió (...) por temor a represalias políticas en cuya situación permaneció oculto en los pajares y campos inmediatos por espacio de dos meses hasta que volvió para su casa en donde permaneció oculto en una cueva que en las bodegas de la misma había construido; transcurrido el tiempo empezó a salir de su casa especialmente de noche dedicándose a trabajar en las fincas de sus familiares en el repetido pueblo de Sejalbo. Que durante esta situación fue llamado a filas el reemplazo a que pertenece al que no acudió por temor a la guerra. Que durante el tiempo que permaneció huido no se reunió con ningún individuo de los que se encontraban en idéntica situación que la del manifestante en atención a que los parajes que utilizó para refugio eran su casa como consta anteriormente, por cuya causa no conoce a ningún huido por no haber convivido con ellos. Que nunca prestó auxilio ni cooperó con las partidas de atracadores que merodean por la provincia (...) y que todo el pueblo sabía que el anduvo siempre por el mismo y fue visto por mucha gente trabajar en sus fincas»¹³.

Tamén son moitos os que deciden entobarse na propia casa ou na dalgún familiar ou amigo íntimo, onde permanecen agachados longos meses cando non anos ou décadas. Velaquí unha detallada descrición dun destes agochos, situado na casa de seu sogro, no que permaneceu oculto o veciño de Trasalba (Amoeiro) Agustín Rivera Suárez, concelleiro, presidente dos republicanos e tenente alcalde durante a etapa da Fronte Popular:

«(...) en lugar destinado a pajar debajo de una pila de leña fue hallada una cueva debajo de la tierra la que midía (sic) un metro veinticinco centímetros de profundidad por un metro cincuenta centímetros de ancho y dos metros de largo en el interior de la misma y en el extremo izquierdo de la misma una estantería pequeña en la que estaba una botella de vino casi llena, un trozo de jamón y otro de pan de maíz, ambos recién cortados, otra botella con aguardiente, otra con agua y otra sin nada pero que estaba de haber tenido vino, una cantidad de paja de centeno de haber estado durmiendo allí, un cojín de lana para cabezal, tres mantas, dos de lana en mediano uso y una de trapos de las confeccionadas en casa, una geografía universal de veintidós centímetros de largo por diez y siete de ancho y siete de espesor o alto, un peine de pistola del siete y medio y diez balas del mismo calibre de pistola, una caja de pistones para recargar, cartuchos de escopeta de fuego central, un paquete pequeño de perdigones de los loberos, o sea de tamaño muy grande para escopeta, dos trozos de vela para alumbrarse y una tercerola fuego central de vala (sic) de un solo tiro cuya cueva se hallaba toda revestida de madera y fayada (sic) por arriba la que se halla en perfecto estado de poder estar en ella como cualquier otra casa de madera»¹⁴.

Outros preparaban os agochos nos sitios máis inverosímiles no mesmo domicilio ou en dependencias anexas, especialmente en cuadras, como fixo o veciño de Seadur (Larouco) Leonardo Crespo Mondelo, «en donde solía ocultarse cuando por la fuerza (sic) practicaba registros en el mismo; que el citado refugio lo tenía en una orilla de la cuadra al lado de una pila de estiércol y debajo de la tierra, recordando que una vez la fuerza de Laroco en un registro que practicaron llegaron a cavar en la cuadra y en la inmediación del referido refugio sin que hayan dado con él (...)»¹⁵.

¹³ Declaracións de Gonzalo González Cid en AGMO, causa 757/1941, fols. 2a e 5v.

¹⁴ AGMO, causa 41/1938, fol. 2. Segundo as súas declaracións, fuxiu con posterioridade e permaneceu nesta situación tres anos debido á persecución de dous falanxistas –que xa acudiran a buscalo ó seu domicilio os primeiros días da sublevación para asasinalo– porque se negara a contratalos para unhas obras na estrada cando o enxeñeiro Mella o nomeara capataz.

¹⁵ AGMO, causa 253/1943, fols. 30v, 2 e 3a.

E se retornamos ó concello de Amoeiro, temos algúns exemplos que amosan con tanta frecuencia se mesturaban as diferentes formas de eludir a represión. Os informes da Garda Civil aseguraban que en decembro de 1937 se buscaba especialmente ó ex-deputado provincial comunista Francisco Dopazo Rodríguez, agachado primeiro nun burato da casa e en xuño de 1937 fuxido a Portugal cun primo carnal; despois de permanecer ano e medio no país luso é detido e, tras dous meses na cadea, consegue saír en barco cara Casablanca grazas a un pasaporte conseguido polo cónsul británico. Cando cae a fronte catalá pasa a Francia, onde o reterán 14 meses nun campo de concentración a raíz da invasión almana; despois de sobrevivir a múltiples penalidades, consegue asentarse no veciño país e reunirse coa súa dona máis de dez anos despois da súa fuxida, en 1948. Terían que pasar outras dúas décadas para que puidese regresar novamente á súa parroquia natal¹⁶. Pola contra, o tamén comunista José Rodríguez Martínez declarou ó facer a súa presentación en agosto de 1940 que permanecera sempre agachado na súa casa, mentres que o xuíz municipal Alfonso Pérez Nóvoa e David Dopazo Caride –ó que xa lle asasinaran un irmán, Modesto, nas Estivadas (Cualedro) e condenaran a outro, Higinio, a reclusión perpetua– acabarían por exiliarse en Sudamérica.

Desfeitas as primeiras concentracións de fuxidos, desarticulada a resistencia ó golpe, paralizada toda manifestación de disidencia pola acción cirúrxica da salvaxe represión implementada, mobilizadas as quintas e organizadas as achegas de subministracións para a fronte bélica, a busca de activistas fuxidos pasa a ser a principal preocupación das forzas da orde aproximadamente dende mediados do mes de setembro. Ata entón o que interesaban prioritariamente eran os grupos máis numerosos, para os que se reservaban as grandes operacións que implicaban incluso a efectivos de varias provincias. É o caso da batida narrada por S. Álvarez, que recolle o testemuño do militante comunista Luis Núñez, na zona de Cereixido (Quiroga-Lugo), onde se atopaba un nutrido grupo de fuxidos: «(...) fue en la 2ª quincena de agosto, o quizás en la 1ª quincena de septiembre del año 36, cuando se concentraron unos 50 falangistas (aproximadamente) de los cuartelillos de Villamartín, La Rúa, el Barco y Quiroga, y también unos 30 guardias civiles de la misma procedencia que los falangistas. Siendo (aproximadamente) las 2 de la madrugada, las citadas fuerzas armadas invadieron el citado pueblo (Cereixido) y prendieron fuego a unos pajares donde dormían aquella noche unas 17 personas huidas de la persecución de los falangistas. (...) Murieron en aquella ocasión unas 14 personas. Unos 12 murieron abrasados por el fuego y los dos restantes murieron acribillados a tiros allí mismo, al intentar huir (...)»¹⁷.

Daquela é cando, incluso na capital, se percibe unha meirande planificación das accións, as cales se irán perfeccionando a medida que avanzamos cara o inverno. Así, os efectivos que interveñen están integrados normalmente por gardas civís, de Asalto e Seguridade e/ou axentes da Vixilancia, a maioría das veces reforzados por milicianos, pero sempre procurando que o mando corresponda a un membro das forzas de seguridade, a diferenza dos primeiros intres nos que eran relativamente frecuentes as patrullas formadas exclusivamente por falanxistas. O número dos participantes é tamén máis elevado que

¹⁶ Vid. entrevista con D.V.O., veciña de Parada-Amoeiro, realizada por R. Soutelo.

¹⁷ ÁLVAREZ, S., *Memorias I...*, *op. cit.*, pp. 190-191. Estas cifras deben ser tomadas coas necesarias precaucións: a tradición oral documenta a devandita operación, pero os testemuños discrepan notablemente no número de mortos ocasionados.

nas primeiras semanas, cando a existencia de múltiples focos e a escaseza relativa de efectivos obrigaba a unha meirande dispersión, agás cando se trataba de eliminar esas grandes concentracións ás que aludiamos. Gardas e milicianos actuaban sempre en base a informes máis ou menos fidedignos chegados ás instancias represivas por diferentes condutos e menos ó azar; asemade, adoptan máis precaucións para evitar a fuxida dos buscados —rodear as casas e rúas adxacentes, controlar os tellados, situar efectivos nas entradas e saídas das aldeas, etc.—, buscan a persoas determinadas e previamente identificadas, realizan un previo traballo de seguimento dos familiares, etc. Dende o mes de novembro este *modus operandi* está perfectamente implantado e mesmo alcanza a persoas das que se tiña coñecemento previo da súa participación en actos de oposición ó movemento, aínda que pola nula transcendencia dos mesmos non foran apenas molestados. O mesmo acontece nas aldeas, onde se seguían a practicar rexistros nas casas en procura de fuxidos, entobados, prófugos e de armas que, frecuentemente, remataban coa detención de varios suxeitos acusados de protexelos dun ou doutro xeito.

Uns e outros axiña se converten no obxectivo principal das milicias, as forzas da orde, o multiforme caciquismo e tamén das retesías locais entre veciños. Os que non son inmediatamente detidos e conducidos ó cárcere en calidade de detidos gubernativos non tardan en seren vítimas dalgún informe desfavorable, que culminará coa apertura de dilixencias para depurar a súa actuación, se conseguen sobrevivir ó «terror quente» dos primeiros meses. Aqueles que dispoñen de amizades, cartos ou, simplemente, teñen máis sorte, conseguirán permanecer en anonimato e eludiren a represión física dos vencedores.

2. Fuxidos, desertores e contrabandistas.

As dificultades para cuantificar e elaborar un mapa de fuxidos resultan evidentes polas limitacións das fontes. Sen embargo, si podemos realizar unha aproximación a ambas as dúas cuestións a partir da utilización dunha fonte seriada: os procedementos incoados pola xurisdición militar entre 1936 e 1939. Evidentemente só se trata dunha parte, aínda que moi significativa, dos que se viron forzados a escoller esta opción nun determinado intre, pero ten a vantaxe da súa homoxeneidade coa conseguinte redución das distorsións. A partir das mesmas conseguimos identificar a un total de 886 fuxidos, dos cales 804 estaban domiciliados na provincia de Ourense¹⁸. Tomando como referencia a estes últimos e poñéndoos en relación coa poboación dos seus concellos de veciñanza resultan un total de 22 concellos e 4 partidos xudiciais (Ourense, Valdeorras, Verín e Viana do Bolo) nos que a porcentaxe de fuxidos supera á de poboación relativa, sempre coa advertencia de que as cifras reais elevarían considerablemente esta cifra.

Tendo en conta estes datos, pensamos que existe unha relación directamente proporcional entre nivel de resistencia á sublevación militar e intensidade do compromiso político durante a República por unha banda, e porcentaxe de fuxidos encartados por outra. Dito doutro xeito: canto máis se significase unha determinada comarca na oposición ó golpe militar menor tería sido o número de veciños que permaneceron sempre nos seus domicilios¹⁹. Así se desprende non só da observación dos partidos xudiciais nos que a

¹⁸ Dos 82 restantes, seis residían nas restantes provincias galegas (un en A Coruña, dous en Lugo e tres en Pontevedra), trece no resto do territorio español (cinco en Asturias, dous en León e Biscaia e un en Córdoba, Navarra, Palencia e Teruel) e de 73 non figura o concello de veciñanza.

¹⁹ Sobre a resistencia á sublevación militar na provincia de Ourense vid. PRADA RODRÍGUEZ, J., *Ourense 1936-1939. Alzamento, guerra e represión*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 2004.

proporción apuntada é favorable ós fuxidos, senón tamén a nivel de concellos, mesmo daqueles que pertencen a partidos xudiciais nos que a media disfraza a súa participación. Deste xeito, as porcentaxes relativas máis altas rexístranse no partido xudicial de Valdeorras, que por si só concentra algo máis dunha quinta parte do total de fuxidos localizados a través desta fonte; o concello de Vilamartín de Valdeorras—precisamente no que se registrou a única morte dos sublevados nun enfrontamento militar— ocupa o terceiro lugar en termos relativos cunha taxa de fuxidos do 15,5 por mil, só superado polos de A Gudiña (21,9 por mil) e A Mezquita (19 por mil). En segundo lugar sitúase o partido xudicial de Viana, ó que pertencen estes dous últimos concellos, nos que se daban as máis altas concentracións de obreiros do ferrocarril de toda a provincia. En terceiro lugar está o partido xudicial de Ourense, no que houbo unha importante conflitividade sociopolítica na etapa da Fronte Popular, e xa en cuarto lugar o de Verín, que une ós niveis de conflitividade a proximidade á vía férrea e á fronteira lusa, como no caso do de Viana.

Se temos en conta que a maior parte da resistencia concentrouse, ademais de en Valdeorras, ó longo do camiño de ferro, non debe sorprender que boa parte dos concellos nos que a relación fuxidos/poboación é favorable ós primeiros sexan atravesados por este: A Gudiña, A Mezquita, Castrelo do Val, Laza, Baños de Molgas, Xunqueira de Ambía, Paderne de Allariz e San Cibrao das Viñas, xa limítrofe coa capital. Os restantes concellos ou forman parte dun dos núcleos illados de resistencia (O Barco, A Rúa, A Veiga e Vilamartín de Valdeorras) ou son zonas de importante conflitividade na etapa republicana (Barbadás, Canedo, Coles, Pereiro de Aguiar e a capital provincial no partido de Ourense; Maceda no de Allariz; Verín no homónimo e Ribadavia e Carballeda de Avia no Ribeiro). No concello de Melón, o último no que a ratio sinalada é favorable ós fuxidos, non só houbo un importante continxente de veciños que acudiu a Ribadavia nas xornadas previas á declaración do estado de guerra, senón que se organizou unha rede de fuxidos e desertores a gran escala que foi descuberta polas autoridades militares cando xa moitos mozos en idade militar se atopaban fora do seu alcance.

Por último, hai que facer notar que tres dos catro partidos citados teñen fronteira con Portugal ou limitan coas serras que separan á provincia de León, o que sen dúbida era un elemento a ter en conta para tomar a decisión de intentar fuxir. Pero, reiteramos, non menos importantes foron a participación na resistencia á sublevación e o grao de mobilización sociopolítica anterior, como exemplifica o caso da capital e a comarca ourensá. Outros partidos xudiciais moi próximos a terras portuguesas rexistran índices puramente simbólicos, caso do de Celanova, onde conflitividade e resistencia ó golpe foron moito menores, e, en certa medida, o de Bande.

Mais tampouco podemos esquecer ós centos de homes que escaparon ou se agacharon sen máis obxectivo que eludiren o alistamento, para non iren á guerra, con independencia de calquera motivación política e de compromiso cunhas ou outras ideas. O fenómeno dos prófugos sempre existiu na sociedade galega, onde non era nada infrecuente emigrar moi novo para non cumprir a prestación do servizo militar. Existe, por tanto, un risco evidente en identificar, sen máis e en todos os casos, a actitude destes homes durante a contenda bélica cunha manifestación de disidencia antifranquista. Por iso pode resultar moi útil establecer índices comparativos anteriores á guerra para intentar obter algunhas conclusións ó respecto. Tomando como base os datos de 1935, os últimos anteriores á guerra, e os do ano 1938, o primeiro para o que dispoñemos de datos seriados

completos, rexistramos un significativo aumento global do número de prófugos: de 648 declarados en 1935 pásase a 1.147 tres anos máis tarde, o que significa un incremento dun 77,01% e pasar dunha porcentaxe de 1,51 desertores por cada mil habitantes a unha de 2,67. Desagregados os datos por concellos, comprobamos que en 71 deles increméntase a porcentaxe de prófugos sobre a poboación total, en 8 mantense exactamente nos mesmos niveis e só en 15 é menor.

Agora ben, deste incremento habería que descontar as vítimas da represión non inscritas oficialmente (en moitos casos declaradas prófugas se estaban en idade militar), unha gran parte dos forzados a anotárense como «voluntarios» en calquera das unidades militares formadas con reclusos detidos gobernativamente nos primeiros meses da sublevación (dos que na maioría dos casos non se tiña interese en facelo constar «oficialmente», como proba o feito de que moitos foron declarados rebeldes nas diferentes causas abertas para depurar a súa responsabilidade) e os que permanecían na zona republicana sen posibilidade de retornaren ós seus lugares de residencia. Naturalmente, os que se agacharon, fuxiron ós montes ou cruzaron as liñas sublevadas para eludiren a represión tamén aparecen contabilizados nestas estatísticas, aínda que neste suposto a deserción non teña sempre e necesariamente que ver cun desexo de eludir o chamamento a filas.

En calquera caso as cifras son o suficientemente significativas para concluírmos que, a pesar da gravidade que a declaración de prófugo tiña en tempo de guerra, durante a contenta bélica rexístrase un notable incremento do número dos que non se presentaron a filas. Pola contra, a diferenza do que acontecía cos fuxidos encausados pola xurisdición de guerra, non é posible establecer unha relación mecánica entre conflictividade e mobilización sociopolítica anterior á guerra, porcentaxe de voto as esquerdas, niveis de resistencia á sublevación e volume de represión. Así, entre os 16 concellos que igualan ou superan o 0,4% de desertores sobre poboación total en 1938, atopámonos exemplos de municipios de nula conflictividade, escaso volume de apoio electoral ás esquerdas, pouca ou nula resistencia e niveis relativamente baixos de represión (Esgos, Avión, Quintela de Leirado, Ramirás, Oímbra), outros que se situarían nunha zona intermedia (Cartelle, Castrelo de Miño, Gomesende, Melón, Petín) e outros nos que algún destes indicadores son certamente significativos (A Gudiña, Barbadás, Larouco, Ourense, Paderne de Allariz, San Cibrao das Viñas). Tampouco a proximidade á fronteira portuguesa resulta decisiva, xa que esta podía ser suplida mediante o contacto con algunha das múltiples redes dedicadas ó paso clandestino de homes e mercadorías.

En todo caso, os homes e mulleres que optan por non regresaren e os que foxen por primeira ou sucesivas veces das aldeas para escaparen das malleiras, as torturas e os asasinatos dispoñen de varias alternativas. Unha das máis socorridas foi a de organizar a fuxida cara Portugal de xeito individual ou en pequenos grupos. As comarcas limítrofes co país veciño ofrecían unha certa seguridade para os que cruzaron a fronteira, aínda que limitada pola relativa colaboración que os servizos de seguridade salazaristas prestaron ó goberno de Burgos dende os primeiros intres da sublevación²⁰. Tampouco foi infrecuente

²⁰ Unha «relativa» colaboración que, en non poucos casos, debeuse á escaseza de medios, ás carencias loxísticas, técnicas e operativas e á debilidade da rede rexional e local da PVDE, incapaz de proporcionar un control efectivo de todo o territorio portugués (cfr. RODRÍGUEZ GALLARDO, A. «Entre brandas e inverneiras: refuxiados e guerra civil na fronteira entre Ourense e Portugal», en *A Represión franquista en Galicia. Actas do Congreso da Memoria (Narón, 4-7 decembro de 2003)*, A Coruña, Asociación Cultural «Memoria Democrática», 2005, pp. 635-636).

que partidas de falanxistas entrasen en territorio portugués en persecución de fuxidos ou para establecer contacto con colaboradores do outro lado da raia²¹.

A maioría dos fuxidos optaron por instalarse en diferentes localidades máis ou menos próximas á fronteira logo de cruzar a raia polas zonas máis próximas ó seu lugar de veciñanza. Moitos da comarca de Verín atravesaron os montes de Oímbra ou tentaron cruzar polas proximidades de Feces camiño de Vilarelho, Vila Verde, San Vicente ou Vilaseca, mentres os das Frietas cruzaban os montes de A Gudíña e A Mezquita cara Moimenta, Vinhais ou Pinheiro Novo, situada fronte á aldea ourensá de Barxa (A Gudíña): Cándido Álvarez Rajoy aseguraba que mentres durou a súa estancia nesta última localidade portuguesa o número de españois fuxidos oscilaba en torno a corenta, a maioría deles asturianos e casteláns, pero tamén citaba a outros tres veciños seus e a un cuarto de Tameirón, tamén do concello de A Gudíña²².

Os fuxidos da comarca de Bande elixiron asentarse maioritariamente no arco comprendido entre as localidades de Melgaço e Montalegre, moi especialmente na freguesía de Castro Laboreiro. Manuel Álvarez Pena, secretario xudicial de Muíños, moi perseguido pola Falanxe local, instalouse nesta última localidade²³, mentres José Castro Paz facíao en Lindoso, onde foi detido e sucesivamente trasladado a Ponte da Barca, Oporto e Lisboa²⁴. O alcalde de Entrimo, Ubaldo González González, fuxiu á zona de Castro Leboeiro –en concreto á aldea de Ribeiro– acompañado por outra dúzia de seguidores, entre eles seu irmán, para eludir a orde de detención que pesaba sobre el por negarse á recoñecer á autoridade militar cando o bando de declaración do estado de guerra foille comunicado telefonicamente²⁵. Non menos extensa é a zona escollida polos escapados procedentes da comarca de Xinzo, caso de Eligio Estévez Meleiro, alcalde de Rairiz de Veiga e presidente da *Sociedad Agrícola Republicana Independiente*, que pouco despois de entregar o concello cruzou a fronteira e permaneceu en Castro Leboeiro e Alcobaça ata a súa presentación ás autoridades en xullo de 1939²⁶; pola contra, os irmáns José e Antonio Dios Dios e cando menos outros catro compañeiros de Sandiás cruzaron a raia por Quintela de Leirado e establecéronse un tempo na aldea de Rodeiro.

Algúns destes homes tentaron, con mellor ou peor fortuna, embarcar para América ou Francia vía Oporto ou vía Lisboa. Houbo quen o conseguiu sen ser detido, pero noutros casos foron as autoridades portuguesas as que lles deron a escoller ós que caían nas súas mans entre o pase á zona nacional ou á republicana, caso do xa citado J. Castro Paz, que saíu dende a capital lusa rumbo a Tarragona para enrolarse nas tropas leais, do

²¹ GRANDÍO SEOANE, E., «A raia que deixou de selo. A fronteira galego-portuguesa en xullo de 1936», en X. Balboa e H. Pernas (ed.), *Entre nós. Estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo*, Santiago, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade, 2001, pp. 1.002, 1.007. O autor entende que colaboración das autoridades portuguesas foi «esencial nos primeiros días da guerra (...)» e que o período de máxima intensidade na entrega de refuxiados españois foi o comprendido entre finais de agosto e principios de setembro de 1936, aínda que houbo un tráfico constante mentres durou a guerra; isto explicábase pola concentración dos que intentaron fuxir da represión durante esta etapa e polo feito de que coincidiu co período álxido da limpeza represiva en forma de paseos e fusilamentos tras xuízos sumarísimos, polo que «posiblemente a actividade da PVDE portuguesa e da Garda Fiscal puido verse incrementada a requerimento dos golpistas» (*op. cit.*, pp. 1.007 e 1.009).

²² AGMO, causa 1.095/1939, fols. 12v-13.

²³ AGMO, dilixencias previas 1.180/1939.

²⁴ AGMO, causa 457/1939 e dilixencias previas 1.530/1939.

²⁵ AGMO, causa 204/1936. Posteriormente conseguiría chegar a Francia, onde se exiliou durante décadas.

²⁶ Arquivo Histórico Provincial de Ourense (AHPOU), Fondo Tribunal Rexional de Responsabilidades Políticas (TRRP), caixa 7.195, expediente 4/1940.

presidente do Sindicato de Oficios Varios de Verín Aurelio Rodríguez Conde, detido pola policía portuguesa e encadeado na prisión de Chaves ata o seu embarque²⁷, do correspondente do xornal madrileño *CNT* José Losada Dalama, «Xastriño», destacado propagandista das ideas libertarias na comarca do Támega ou de José Dobarrio Lorenzo, que chegará a Barcelona vía Francia para se trasladar posteriormente a Valencia ata a rendición da capital levantina. Non foron, dende logo, os únicos casos. Deixemos que sexa Carlos Santiso Rodríguez, secretario local do Sindicato Único de Traballadores de Verín, afecto á CNT, quen nos narre o periplo seguido por moitos destes homes:

«Que por su actuación como Secretario y socio de un sindicato obrero afecto a la CNT al producirse el Glorioso Movimiento Nacional se dió (sic) a la fuga ocultándose en distintos puntos de esta villa y pueblos inmediatos, así como por los montes, hasta el treinta y uno de agosto de mil novecientos treinta y seis en que se internó en Portugal en compañía de un tal Alberto Suárez, vecino de la Veiga de las Meás del Ayuntamiento de Vilardevós, el cual se encuentra actualmente en Francia, y en diez de Octubre de mil novecientos treinta y seis embarcó en Lisboa en dirección a la zona roja desembarcando en Tarragona el trece del mismo mes en compañía de otros muchos fugados, entre ellos José Do Barrio, José Fernández, Aurelio Rodríguez (...). También les acompañaba Carlos Rodríguez Silva y José Rodríguez García, vecinos de Pazos (...). Que desde Tarragona se trasladó a Madrid donde se alistó voluntariamente en el Ejército rojo (...)»²⁸.

Outras veces, sen embargo, os detidos eran postos directamente a disposición das autoridades franquistas nalgún punto fronteirizo, como aconteceu con Antonio e José Álvarez González, irmáns do máximo dirixente comunista ourensán Benigno Álvarez, asasinados en Tui logo da súa entrega; o mesmo aconteceu co presidente do Sindicato de Oficios Varios de Verín afecto á UXT Sixto Salgado Fariñas, detido o 3 de setembro de 1936 pola policía de Vilareal, extraditado a España e executado en xuño de 1937 despois de ser condenado a morte por un consello de guerra.

3. As redes clandestinas de paso da fronteira

O elevado volume de fuxidos e o gran crecemento experimentado polo número de prófugos favoreceron a multiplicación das redes de emigración clandestina dirixidas por espelidos individuos que, a cambio de importantes cantidades de diñeiro, se prestaban a conseguir a documentación necesaria ou a facilitarlles a fuxida. Os problemas que presenta o estudo destas redes son múltiples como consecuencia do interese dos implicados por borrar calquera pegada da súa actuación, aínda que podemos contar con algunhas fontes documentais importantes –fundamentalmente informes policiais e militares– que, se ben non permiten cuantificar con exactitude este fluxo, si nos permiten achegarnos ós seus trazos esenciais.

A primeira cuestión a dilucidar é a de se estas redes son creadas *ex novo* como consecuencia da particular conxuntura provocada pola represión ou se se trata de redes xa existentes con anterioridade que agora se reconverten e se adaptan a esas demandas. A resposta, como facilmente poderá deducirse, non é unidireccional, pois o mesmo atopamos involucrados a individuos que antes da guerra estaban especializados neste

²⁷ Vid. AGMO, causa 944/1939.

²⁸ AGMO, causa 545/1940, fols. 4v-5a.

tipo de operacións como a novos personaxes que, aproveitando o seu coñecemento do terreo, a súa rede de influencias ou a súa posición na xerarquía administrativa do novo réxime, entran neste lucrativo negocio. Entre os primeiros, moito máis abundantes a vulgar polas fontes, podería citarse o caso de R.M.D.: segundo un informe da Comisaría de Investigación e Vixilancia de Ourense, ademais de a outros negocios turbios, dedicábase dende tempo atrás á emigración clandestina, facilitándolle agora o embarque a varios extremistas fugados das forzas da orde; sen embargo, segundo estes mesmos informes, sempre tivo bo coidado de non afiliarse a ningún partido de esquerdas nin desenvolver ningunha clase de actividade política²⁹.

Do mesmo xeito, igualmente participaron nelas españois que portugueses, incluídos os domiciliados e/ou nacionalizados españois. Foi o caso, por exemplo, de E.M.G., casado na aldea de Cabaleiros (Lobeira), acusado de «pasar la frontera de Portugal a España clandestinamente y tratar de encubrir el paradero de José Pérez («Derroche», hijo de Manuel «do forno de Valorio») (...) y de los maestros nacionales D. José Pena, de la Pedrosa, Grou, y D. Isidro de Grou, así como los hijos de este último D. Manuel y D. Eduardo, también maestros, ambos todos de destacadas ideas republicanas (...) y camuflados por aquellas fechas en Castro Laboreiro, Portugal, como asimismo el farmacéutico Luis Noguera Pinto, destacado revolucionario marxista escondido en varios domicilios de Cabaleiros, Lobera, y reclamado también por las autoridades portuguesas»³⁰.

Como é lóxico, os habitantes das comarcas raianas foron as principais vítimas da represión practicada polas autoridades franquistas no seu intento de desarticular as redes de paso clandestino de fronteiras. Especialmente castigada xa durante os anos da guerra civil foi a comarca de Bande, que rexistra un significativo número de detidos gubernativos sobre os que non existía ningún indicio de participación en actividades políticas, pero das que os seus apelidos revelan o parentesco con homes que aparecen nas listas de desertores e con fuxidos e exiliados presentados ou capturados ós que si se lle instrúe un proceso de carácter militar. Por poñer un exemplo, no libro de servizos dos Carabineiros da sección de Entrimo consta que a decembro de 1937 se practicaran «más de diecisiete detenciones por intento de cruzar la frontera sin autorización, más de treinta deten[ciones] por padres de familiares de soldados desertores y huidos antes de verificar incorporación»³¹. E non só de parentes directos: Irene Rodríguez García, veciña de Ferreiros (Entrimo), coñecida como «Pasionaria», foi detida en varias ocasións acusada de agochar no seu domicilio e facilitar o paso a Portugal de amigos e familiares dos escapados que se movían polos arredores da raia coa intención de facilitarlles socorros ou fuxir da persecución das forzas da orde; seu irmán José desertara previamente e cruzara a raia para evitar a súa detención³².

O soporte material de familiares e amigos resultaba capital para estas operacións nas que, con certa frecuencia, as relacións de parentesco e veciñanza se impuñan sobre a militancia política. Así, E.P.V., militante das JAP dende novembro de 1936, prestou 500 pesetas a un medio irmán e ameazou a un intermediario facendo uso do seu uniforme a fin de que realizase as xestións precisas para que aquel puidese embarcar a América e así escapar da persecución á que lle sometían os falanxistas da súa parroquia³³. Tampouco é

²⁹ ACO, oficio nº 2.998 remitido á Comandancia Militar o 10-X-1936.

³⁰ Vid. AGMO, causa 305/1936; PRADA RODRÍGUEZ, J., *Ourense, 1936-1939...*, op. cit., p. 305.

³¹ AGMO, dilixencias previas 1.180/1939, fols. 12v e 14a.

³² Vid. ACO, expediente 101.905.

³³ AGMO, causa 1.074/1936, fols. 1 a 8.

extraordinario atopar casos nos que milicianos falanxistas confraternizan con fuxidos dunha mesma parroquia, mesmo se se trataba de individuos especialmente buscados e coñecidos como o célebre *Mario de Langullo*:

«(...) los referidos José y Pedro Domínguez Vidal y Luis Rodríguez Hervella, no obstante pertenecer a las Milicias de Falange distan mucho de ser elementos de orden pues (...) son encubridores de Manuel García y Mario Rodríguez, extremistas huidos de Langullo para eludir la acción de la justicia, los cuales vienen de vez en cuando de noche al pueblo y los falangistas citados comen y beben con ellos y a la vez que los auxilian facilitándoles su seguridad personal, amenazaban con quemarle la casa al que denuncie la presencia de dichos huidos en el pueblo»³⁴.

Na práctica, calquera mecanismo era bo para escapar da persecución: aproveitar os contactos e as relacións familiares e de amizade ó outro lado da fronteira, intereses creados arredor do contrabando e da comercialización de produtos transfronteiriza, redes de sociabilidade e reprodución social cimentadas no constante fluxo de persoas e na solidariedade campesiña, conexións cos exiliados portugueses que fuxiran do réxime salazarista, busca da protección de influentes autoridades locais e das forzas encargadas da vixilancia da fronteira, etc. Pero, sobre todo, a propia familia, vítima propiciatoria da persecución das autoridades unha vez que tomaban a decisión de desertar: Salvador Medela Alonso estivo seis meses detido na prisión de Ourense e no mosteiro de Oseira cando un dos seus fillos, Julio Medela, desertou do Exército e malia ter outro que xa acadara o grao de sarxento. Non foi o único caso na súa parroquia de Nogueira (Santa Cristina de Lobeira): as fontes militares citan cando menos a outros tres fuxidos, José Fernández, Francisco Domínguez e Manuel García, «los cuales según los informes facilitados por el Pedáneo y personas más solventes del mismo no han vuelto al pueblo, y por cuya desertión a Portugal han sufrido las respectivas familias las sanciones prevenidas por la Ley excepto la madre del José Fernández que a pesar de ser uno de los mejores capitales del pueblo no ha sido molestada personal ni económicamente por dicha desertión»³⁵. Nin que dicir ten que a referida nai foi sancionada de xeito inmediato.

Tamén temos exemplos de precoces fuxidos que acaban por se converter, á súa vez, en enlaces doutros compañeiros que comparten a mesma sorte polos eu excelente coñecemento do terro: o xornaleiro portugués Silvino Domínguez, domiciliado na aldea de Tameirón (A Mezquita) e ex-obreiro do ferrocarril, fuxiu o 14 de agosto de 1936 cando un grupo de falanxistas rodeaba a súa «por temor a que lo cogieran y en los primeros momentos lo mataran». Segundo os informes da Garda Civil, dende entón «ha servido de enlace (...) con los huidos marxistas en los pueblos fronterizos de la vecina nación portuguesa, entre los que figuran Juan Francisco Yáñez Sierra, ex-Maestro Nacional de Tameirón, Eloy Hervella, industrial que fue de Tameirón, Bernardino Guerra, carabinero huido y otros varios en más pueblos entre los que hay desertores de nuestro glorioso Ejército»³⁶. Durante os máis de 27 meses que permaneceu escapado sobreviviu grazas ó contrabando, que ademais lle servía para disfrazar máis facilmente os seus contactos cos fuxidos citados.

³⁴ AGMO, causa 68/1937, fol. 3v. Testemuño confirmado por varios veciños e recoñecido polos propios falanxistas no tocante á confraternización.

³⁵ AGMO, causa 16/1939; as comiñas en fols. 10-11a.

³⁶ AGMO, dilixencias previas 929/1938, fols. 2v-3.

Estas redes ás que aludíamos alcanzaron unha enorme dimensión que ás veces é posible seguir ó nivel *micro* dunha parroquia, caso da documentación relativa á parroquia de Quins (Melón). No mes de agosto de 1937, o comandante delegado do Servizo de Investigación e Orde Pública de Ourense ordenou verbalmente e con carácter reservado a realización dunha investigación sobre as razóns e os medios empregados por 16 mozos da devandita parroquia para desertaren do Exército. O atestado foi realizado polo brigada da Garda Civil Manuel Núñez Pérez, o cal, despois de numerosos interrogatorios, chegou á conclusión de que a desertión «debió obedecer al ideal extremista que profesaban todos ellos y casi la mayoría de los habitantes del referido Ayuntamiento, sobre todo en la parroquia de Quines donde no hubo más que 28 votos de derechas en las últimas elecciones». Paralelamente, 15 familiares dos fuxidos e unha terceira persoa, acusada de inducilos á desertión por ser a encargada de conducilos a Portugal, foron detidos. O informe da Garda Civil insiste en destacar que os detidos estaban afiliados á sociedade Agraria de Traballadores da Terra, da que «sus socios en un ochenta por cien eran izquierdistas y muchos de ellos en extremo rojos como sucede con nueve de los detenidos».

A explicación oficial destas detencións non deixa demasiado lugar para a interpretación: o obxectivo era conseguir que, deste xeito, «no repercutirán más casos en otros Ayuntamientos como pudiera estar a punto de ocurrir por ser conocedores de lo que pasaba en el de Melón, ya que con ello ha cundido algo de pánico al ver como los forasteros que se encontraban en esta villa se conducían a la cárcel a los detenidos, resultando quizás también que con esta medida (...) dará lugar tal vez a la presentación si no de todos de alguno de ellos»³⁷. As persoas detidas –entre as que estaban sete mulleres– foron conducidas ó cárcere de Celanova onde, por orde do auditor de guerra, quedaron a disposición gubernativa á espera de obter os dous obxectivos tan claramente especificados polo brigada instrutor.

Se o carácter exemplarizante da medida queda deste xeito claramente demostrado, tamén resulta especialmente interesante un achegamento ós medios empregados polos familiares para poñeren a salvo ós seus fillos. O principal imputado na condución dos mozos foi un portugués que levaba tempo residindo na veciña parroquia de Negrelle, onde gozaba de certo predicamento entre os veciños ata o punto de ser elixido concelleiro ó proclamarse a República, cargo que recuperaría logo da vitoria da Fronte Popular. Precisamente, un fillo deste foi o primeiro en desertar e daquela os familiares dos futuros fuxidos solicitarónlle a súa mediación para tal fin. O mecanismo era sinxelo: o citado concelleiro puña en contacto ós mozos ou ós seus familiares con contrabandistas portugueses que acudían pola comarca con café de estraperlo. Estes eran os encargados de levar ós desertores a Ponte Barxas, onde os agachaban en certa panadería que se prestaba a tales mesteres durante o día de chegada; pola noite, os contactos establecidos no país veciño guindaban unha pedra ó río, sinal convida para pasalos á outra beira mediante unha pequena barca. Posteriormente, os que o desexaban, eran trasladados ás proximidades de Lisboa; alí ocultábanse en certas casas en aldeas que carecían de vixilancia das autoridades portuguesas e agardaban a ocasión propicia para embarcaren cara a América ou cara á zona controlada polos republicanos, case sempre vía Francia ou vía o Marrocos francés. A maioría dos implicados eran xentes de escasos posibles –agás

³⁷ As citas anteriores en AGMO, causa 1.134/1937, fols. 2 e 7v.

en dous casos, os diferentes informes valoraban o seu capital en fincas rústicas e urbanas por debaixo das 10.000 pesetas e estimaban que carecían de numerario—, e dado que a cantidade esixida por cada desertor oscilaba entre as 200 e 300 pesetas, o propio portugués lles adiantaba os cuartos a cambio da hipoteca das súas terras ou ben mediante as consabidas compravendas con pacto de retro, lucrativa actividade á que xa se dedicaba con anterioridade e que tamén é un factor a ter en conta para explicar o seu acceso ó poder local³⁸.

Que estas redes non coñecían de fronteiras nin de lindes provinciais queda perfectamente demostrado neste caso. Ó mesmo que tempo que en Ourense se estaban a instruír estas dilixencias, o SIM remitiu ó Goberno Militar de Pontevedra un informe reservado poñendo no seu coñecemento que no veciño concello de O Covelo, situado xa en terras pontevedresas, «había un súbdito portugués que se dedicaba a pasar a los mozos que les correspondía su incorporación a filas, para lo cual los llevaba a la Estación de Frieira, pasaban el río Miño y los internaba en Portugal, atravesando el pequeño río llamado de S. Gregorio, suponiéndose que otros los hacía subir hasta los pueblecitos portugueses de Porteliña y Castro Laboreiro, por donde pasaban la raya seca». Segundo o documento, só na parroquia da Graña, duns 70 mozos que figuraban no alistamento unicamente se presentaron un máximo de seis, aínda que as investigacións posteriores reduciron sensiblemente esta cifra, que finalmente quedou en 32. A rede foi descuberta cando a censura militar interceptou varias cartas remitidas polos prófugos ós seus familiares nas que se aludía a diversas cantidades entregadas ó guía portugués e detectouse, asemade, un incremento do tráfico de moedas de prata pola zona da Frieira, localidade situada na parroquia ourensá de Desteriz (Padrenda).

O informe tamén aludía ós servizos policiais portugueses encargados da vixilancia de todos os españois que cruzaran clandestinamente a fronteira, pero queixábase implicitamente da súa falta de compromiso na persecución destas redes. De feito, afirmaba que «a pesar de todo se cree en la existencia de una Agencia clandestina que funcionando ilegalmente dentro de Portugal, suministra a los fugados españoles los documentos indispensables para su permanencia en territorio portugués». Finalmente, citábase como un dos posibles responsables destas redes ó que fora alcalde republicano de Padrenda J.F.L., dono dunha fábrica de electricidade e «En tiempos anteriores (...) Jefe Oculito de toda la banda del Miño, que entre otras actividades, tenía la de pasar «carneros» (portugueses) para Francia [con cuyas] actividades y la de proporcionar documentación falsa, se ha hecho una gran fortuna».

Este home xa estivera procesado por falsificación de documentos a raíz da detención en 1930 de varios portugueses con documentación falsa que lles proporcionara, o que pon de manifesto novamente esas relacións coas redes preexistentes ás que aludiamos parágrafos atrás. En calquera caso, despois de seren interrogadas varias dúcias de persoas, nais, pais, irmás e esposas de desertores, as autoridades militares tiveron que decretar o arquivo das dilixencias «Dada la escasez de medios idóneos que puedan utilizarse para la constatación del delito (...) en vista de la deficiencia en la imputación del mismo a algunas personas presentes, y dada la imposibilidad de dirigir hábilmente el procedimiento contra otras ausentes de las que existen más elementos de juicio para

³⁸ *Ibidem*; en esp. fols. 2-3, 7 e 8.

suponerlas autoras del delito perseguido»; ó mesmo tempo, salientaban a nula colaboración prestada polos interrogados, pois «unos dicen ignorar el actual paradero de sus familiares, otros, por el contrario, no ocultan que saben se encuentran en Portugal, pero todos alegan una ignorancia completa, no ya de las personas que hayan intervenido en una u otra forma en la desaparición, sino siquiera del proyecto de marcha, que al parecer debió sorprenderles como inesperada»³⁹.

Esta presenza máis ou menos permanente de españois no outro lado da raia trouxo consigo un lóxico incremento da vixilancia, o cal favoreceu que entre os fuxidos do sur de Galicia e algúns grupos de portugueses tradicionalmente dedicados ó contrabando se dera axiña unha clara complementariedade resultante das novas dificultades que todos eles debían afrontar; segundo C. G. Reigosa, isto sería o resultado da táctica seguida polos primeiros, que buscaban refuxio en Portugal cada vez que daban un golpe á espera de que diminuísen os controles, mentres que polo lado dos contrabandistas habería un claro interese en gozar da protección destes homes armados, bos coñecedores do terreo sobre o que operaban uns e outros⁴⁰. De feito, as relacións fuxidos-contrabandistas son postas de manifesto en numerosas ocasións nas fontes militares⁴¹, aínda que non só os que se atopaban en solo luso acudiron frecuentemente ó contrabando como estratexia de supervivencia; tamén o fixeron activistas que se ocultaron en diferentes aldeas da provincia, como foi o caso do concelleiro socialista de Ourense Fernando Ledo Limia, agachado cinco anos nunha palleira da localidade de Sampaio (Veiga-Celanova) durante os cales «también contribuyó a su sostenimiento (...) con el producto que le dejaba el contrabando al cual se dedicaba con la vecina nación de Portugal, el cual consistía en café, azúcar y demás productos alimenticios como igualmente géneros de vestir que vendía en los pueblos limítrofes al de su vecindad»⁴².

Ás veces, algúns destes homes penetraban en Ourense para levaren a cabo algunhas accións ou poñérense en contacto cos seus familiares e deseguido regresaban a solo luso coas forzas da orde ás súas costas. Segundo o propio Álvarez Rajoy, estes refuxiados agochaban o armamento nun monte situado na mesma raia seca, mantiñan un permanente servizo de garda e atravesaban sen dificultades a fronteira cada vez que o desexaban, sobre todo polos pasos de A Ferrería (A Gudiña) e os da zona de Riós. Os seus principais ingresos procedían dos golpes económicos que periodicamente levaban a cabo, entre outros os perpetrados en Pexeiros e Solveira, dúas aldeas situadas na estrada de A Gudiña a Viana, e nas Vendas da Barreira (Riós)⁴³.

A súa vida en terras lusas oscilou entre o periódico acoso da PVDE, as delacións de infiltrados e colaboradores da Policía franquista, os pactos tácitos de non agresión coas autoridades locais e a solidariedade dos labregos portugueses. Así, aínda que foi frecuente que os funcionarios e membros das forzas de seguridade portuguesas colaborasen estreitamente cos sublevados, tamén atopamos numerosos casos individuais de

³⁹ Vid. AGMO, dilixencias previas 488/1937.

⁴⁰ REIGOSA, C.G., *Fuxidos de sona. Foucellas, Gardarríos, Piloto, César Riós, Gómez Gayoso, Mario de Langullo, Gafas*, Vigo, Ed. Xerais, 1989, p. 102.

⁴¹ A modo de exemplo pode verse a información incoada pola morte de José «da Amelia» o 23 de marzo de 1939 como consecuencia de disparos dos carabineiros cando tentaba introducir contrabando; os informes da Garda Civil conceptuábano de «enlace entre los elementos marxistas españoles en Portugal y sus familiares» (AGMO, causa 369/1939, fol. 15).

⁴² AGMO, causa 368/1937, fol. 17v.

⁴³ AGMO, causa 1.095/1939, fols. 12v-13.

colaboración cos fuxidos españois, como certo axente luso que «(...) acostumbra a traer y llevar cartas a los familiares de los fugitivos a los cuales visitaba habiendo sido propuesto a su país la conveniencia de un traslado de este funcionario»⁴⁴. Os testemuños orais tamén confirman o apuntado e mesmo amplían ata case un cento os ourensáns que facían vida no monte co acordo expreso de non se meter con ningún portugués. Este feito, unido ós ingresos que para os habitantes da zona representaba un número tan elevado de homes obrigados a adquiriren o necesario para sobrevivir, era determinante para que se mantivesen as boas relacións entre eles; ó parecer, unha denuncia cursada por un sacerdote modificou substancialmente este *statu quo* e provocou a intervención dos gardas salazaristas⁴⁵.

De feito semella que eses «pactos tácitos» só se rompían cando os fuxidos se implicaban directamente en actividades de oposición ó réxime franquista que mesmo puñan en dificultades diplomáticas ás autoridades lusas. Por exemplo, o mestre da ATEO, concelleiro e presidente da Sociedade Agraria local vinculada á UXT Antonio Fernández Vences, natural de Sandiás e con escola en Bresmaus (Sarreaus), fuxiu a Portugal sen que inicialmente fose molestado. Os informes policiais aseguraban que formaba parte «de Comités revolucionarios españoles (...) y que se hallaba ligado a agitadores rojos en España (...), [sospechándose que] puede estar relacionado con ciertos elementos que haciéndose pasar por nacionalistas, usando emblemas y documentos en regla, son desafectos al Movimiento y trabajan en contra de la Causa»⁴⁶. As autoridades portuguesas vixiábano estreitamente e remataron por encadealo na prisión de Melgaço, mais conseguirá escapar dela en novembro de 1938 a xulgar por un oficio remitido polo Servizo de Investigación Militar á Comisaría de Ourense⁴⁷.

Unha multiforme realidade que, ademais, só era a punta do iceberg do que se movía arredor da problemática xerada por fuxidos, entobados, desertores e contrabandistas para as autoridades franquistas.

⁴⁴ AGMO, causa 659/1937, fol. 24a.

⁴⁵ Entrevista con A.R.S., veciño de Trasalba, realizada por R. Soutelo o 26-X-1990, pp. 49-50.

⁴⁶ ACO, expediente 101.013.

⁴⁷ AGMO, causa 597/1942.